

УДК 94(477)+069.5:623.4+(450)''18'':Національний музей історії України,
Антін Іванович Онишук,
село Зелениця, ЗУНР, село Старосілля,
Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Данило Щербаківський,
етнографія, Національний музей історії України

Шановал Сергій Миколайович,
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
seriksh@ukr.net

Ковальова Наталія Миколаївна,
провідна зберігачка фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
lidakushch@rambler.ru

Serhiy M. Shapoval
research fellow,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Nataliya M. Kovaliova
leading custodian of funds,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФА А. І. ОНИЩУКА ТА ЙОГО ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

THE LIFE AND WORK OF ETHNOGRAPHER A. I. ONYSHCHUK AND HIS CONTRIBUTION TO THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY'S ETHNOGRAPHIC COLLECTION FORMATION

Анотація

У статті досліджується етнографічна колекція з фондів Національного музею історії України, у 1920-х – 1930-х рр. зібрана співробітником Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка (нині – Національного музею історії України) Антіном Івановичем Онишучком, на тлі його життя і діяльності як етнографа-науковця. З часу передачі до музейних фондів колекція А. Онищука не експонувалася у повному обсязі. У статті розглядаються шляхи надходження збірки до музею, походження А. Онищука та його родини, діяльність Антіна Івановича як етнографа і вчителя, його участь у Першій світовій війні та українських визвольних змаганнях, стосунки з Д. Щербаківським, репресії радянської влади проти науковця та сучасний стан вивчення його етнографічної колекції у НМІУ.

Ключові слова: Національний музей історії України, етнографія, предмети побуту, А. І. Онишук, села Зелениця та Старосілля.

Abstract

The article investigates the ethnographic collection from the funds of the National Museum of Ukrainian History, which was collected in 1920–1930s by Antin Ivanovich Onyshchuk, an employee of Taras Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum (now the National Museum of Ukrainian History), in the context of his life and activities as an ethnographer and scholar. The article considers the ways of arrival of Onyshchuk's Ethnographic Collection to the NMUH, the origin of A. I. Onyshchuk and his family, ethnographic and teaching activity of Onyshchuk, his participation in the World War I and the struggle for the liberation of Ukraine, his relations with D. Shcherbakivskiy, Soviet repressions against the scholar and today's state of the discovery of his ethnographic collection in the NMUH.

Key words: National Museum of History of Ukraine, NMHU's funds, ethnographic collection, household items, A. I. Onyshchuk, Zelenitsa and Starosillya village

Антін Іванович Онищук народився 7 червня 1883 р. в Коломиї, яка на той час перебувала у складі Австро-Угорської монархії¹. З тих країв походила і його дружина Ядвіга². В 1901 р., закінчивши Станіславську вчительську гімназію, 18-річний А. Онищук приїхав вчителювати до високогірного гуцульського села Зелениці (за радянських часів – с. Черник) у Горганах. Його активність, лідерські якості та комунікабельність допомагали гуцулам Зелениці бути незалежними від міських кредиторів. Антін Іванович ініціював створення в селі читальні “Просвіта”, щоб дорослі мешканці Зелениці вчилися читати. За його сприяння також відкрили сільську крамницю, в якій пропонували товари першої необхідності. А. Онищук організував в Зелениці й позичкову касу, де на пільгових умовах можна було позичити гроші та з часом повернути їх без грабіжницьких відсотків, які брали місцеві банки, користуючись неосвіченістю гуцулів³.

У роки проживання в Зелениці Антін Іванович записував народний фольклор. Сільський старожил Семен Попович розповів йому чимало бувальщин, легенд, а також про звичаї і обряди. За цими записами А. Онищук створив, зокрема, цикл оповідей про відомого опришка О. Довбуша. Праці етнографа “Матеріали до гуцульської демонології”, “Останки первісної культури гуцулів⁴”, “Народна пожива в Зелені”, “Народний календар у Зелені та вірування” були опубліковані в етнографічному збірнику, який редагував В. Гнатюк – член Віденської та Паризької академії наук та член-коресподент Петербурзької академії наук. Після 10 років вчителювання А. Онищук перебрався до Львова, де став співробітником Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У друкарні НТШ і вийшли друком згадані праці А. Онищука.

Під час Першої світової війни 31-річний А. Онищук був мобілізований до австрійської армії, де служив санітаром. На сайті “Военно-історичного форуму” представлено світлини австро-угорських військовослужбовців, серед яких – ймовірно (і єдине) фото А. Онищука⁵, оскільки весь його архів та світлини знищили в 1937 р. під час арешту⁶. На фотографії з “Военно-історичного форуму” Антін Іванович стоїть ліворуч; у центрі світлини, можливо, – його брат.

У 1918 р. А. Онищук демобілізувався та в листопаді того самого року був обраний делегатом до УНР ЗУНР від Української радикальної партії⁷, яка під впливом М. Драгоманова виникла у Львові з молодіжних радикальних гуртків. Керівниками і членами партії були І. Франко, В. Стефаник, Л. Мартович та О. Маковей⁸. Антін Іванович, який брав участь в українських визвольних змаганнях, після окупації західноукраїнських земель поляками та румунами перебрався разом із родиною до Наддніпрянської радянської України⁹.

Радянський період життя А. Онищука – найскладніший, адже саме в радянській Україні Антін Іванович став “ворогом народу” і був розстріляний в 1937 р. Водночас саме цей період позначений активною діяльністю дослідника-науковця, музейного експозиціонера та збирача етнографічної колекції Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, де А. Онищук працював науковим співробітником у 1921 р. Саме тоді в с. Старосілля на Чернігівщині Антін Іванович заснував першу етнографічну науково-дослідну станцію¹⁰, де були зібрані побутові предмети, що в Музеї антропології і етнології ім. Ф. Вовка сформували окремих відділ монографічного дослідження села Старосілля.

Потім А. Онищук працював бібліотекарем та старшим науковим співробітником Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (ВІМ), ученим секретарем Всеукраїнської академії наук (ВУАН), завідувачем Етнографічного музею ВУАН, викладав у Київському художньому інституті, завідував спецфондом у Музеї українського мистецтва¹¹.

Непросто складалися стосунки Антіна Івановича з одним із фундаторів НМІУ – Д. Щербаківським, який звинуватив А. Онищука у цькуванні та доносах про недостачу музейних експонатів у фондах музею. Зрештою, Д. Щербаківський

1 *Крайній І.* Етнограф без чобіт як різновид “ворогів народу” / [Електронний ресурс]: Україна молода. – Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1815/169/64403/> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана; *Майко І.* Не викидайте старі записники / [Електронний ресурс]: Україна молода. – Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1890/171/67196/> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

2 Онищук Антін Іванович / [Електронний ресурс]: Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Онищук_Антін_Іванович (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

3 Онищук Антін / [Електронний ресурс]: Хата-читальня Прикарпаття. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/xatachytalnya1/onisuk-antin> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

4 *Онищук А.* Останки первісної культури у гуцулів // Матеріяли до української етнології. – Т. XV. – Львів: Етнографічна комісія НТШ, 1912 / [Електронний ресурс]: Електронна бібліотека “Культура України”. – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=1049> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

5 *Одовічук Я.* Фотографії австро-угорських військовослужбовців / [Електронний ресурс]: Military Ukraine. Военно-історичний форум. – Режим доступу: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=2&t=10532&p=268761&hilite=%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87%D1%83%D0%BA#p268761> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

6 *Крайній І.* Вказ. праця.

7 *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) // Україна Модерна. – Ч. 2–3. – Львів, 1999. – С. 132–193.

8 Українська (Русько-українська) радикальна партія / [Електронний ресурс]: Електронна бібліотека України. – Режим доступу: <https://uateka.com/uk/article/society/heritage/1264> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

9 Онищук Антін / [Електронний ресурс]: Хата-читальня Прикарпаття...

10 *Залада Н.* Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля) // ВУАН. Провідник по Музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – Київ, 1930. – 78 с.

11 *Білокін С.* Скасування Музею України / [Електронний ресурс]: Сергій Білокін (Київ). Персональний сайт історика України. – Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Potocky/1930th/MuseumElimination.html> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

у 1927 р. вчинив самогубство¹². Важко майже через сто років з'ясувати, як розгорталися події, що призвели до трагічної розв'язки, та звернемо увагу на щоденник завідувача художнього відділу ВІМ Ф. Ернста, де той повідомляє про роботу в музеї слідчих у справі самогубства Д. Щербаківського: «3 10 год[ин] комісія Держторгу в Історичному музеї. Оглянули усі помешкання усіх 4-х поверхів <...> Величезна возня з їхньою вимогою одкрити запечатані слідчим кладові з культовим сріблом. 2 ½ години розмов телефоном, чекання, то-що, доки слідчий дав дозвіл та акад[емік] Новицький висловив свою згоду. Огляд обидвох кладових, шарили, шарили, і крім одного кубка нічого не знайшли, та й від нього відмовились. Складено два акти, вся операція закінчилась о 6-й год[ині]»¹³.

Про подальші службові взаємовідносини між Ф. Ернстом та А. Онищуком дізнаємося з публікації С. Білокія, створеної на підставі щоденникових записів Ф. Ернста. 20 травня 1933 р. той занотував: «Ввечері з 6½ до 10 розпочато працю в золотарському фондї з Демидчуком та Онищуком. Коли в листопаді 1933 р. внаслідок трусу «среди прочего имущества, не имеющего музейной ценности [старший уповноважений КОУ ГПУ Спіноза] обнаружил 12 единиц вполне годного нарезного оружия», Демидчук у поясненнях записав: «Для работы научн[ых] сотрудников музея оружие не нужно». Навесні 1934 р. дав прикрі свідчення проти Євгенії Рудинської (мається на увазі Федір Демидчук – співробітник музею з 1930 р., згодом заступник директора Всеукраїнського музею)¹⁴.

З викладеного можна зрозуміти, що А. Онищук не вів «брудну гру» проти працівників музею, оскільки Ф. Ернст про це не згадує. Про фахову позицію, яку Антін Іванович обстоював у музейній спільноті, може свідчити запис Ф. Ернста від 26 липня 1933 р.: «...довідався про термінову телеграму ЦК КП(б)У з запитанням про кількість творів укр[аїнського] малярства в нашій музеї. З 10 до 10½ вечора <...> був у Музеї й радився з [Ф.] Демидчуком й Онищенком [Онищуком] в цій справі»¹⁵. Гадаємо, що нічого доброго для українського мистецтва це не віщувало. А також варто згадати, що в 1930-ті рр., коли розпочалася боротьба з українізацією «по-радянськи», М. Скрипник і інші діячі ЦК КП(б)У загинули разом із представниками української культурної інтелігенції.

7 серпня 1937 р. старшого наукового співробітника Українського державного історичного музею А. Онищука заарештували в м. Києві за звинуваченнями у зв'язках із радикальною партією, Січовими стрільцями, ЗУНР, С. Петлюрою; в тому, що він – агент німецької розвідки, націоналіст за переконаннями, навіть за листування з В. Стефаніком. Після арешту Антіна Івановича утримували в Лук'янівській в'язниці в Києві. Постановою НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 14 жовтня 1937 р. за ст. 54–1-а (зрада Батьківщини) та ст. 54–23 (активна діяльність проти революційного руху при цараті та під час громадянської війни) Кримінального кодексу УРСР А. Онищука засудили до вищої міри покарання – розстрілу¹⁶. 19 жовтня 1937 р. вирок було виконано.

Наявна у фондах НМІУ зібрана А. Онищуком або за його участі етнографічна колекція налічує 552 предмети, в 1947–1948 рр. записані до інвентарних книг групи зберігання «Етнографія», том 1 (№№ 1–1044) та том 2 (№№ 1045–1798); записи про їх надходження до Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка датовані 1922–1940 рр. Ми врахували лише експонати з позначеннями «колекція А. Онищука, с. Старосілля» або просто «с. Старосілля», зібрані протягом років життя Антіна Івановича. До ВІМ вказані етнографічні зібрання почали надходити після ліквідації в 1934 р. Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка: перші 2 000 од. надійшли в 1936 р.¹⁷. Тобто етнографічна колекція А. Онищука потрапила до ВІМ ще за життя її збирача і дослідника.

Означена колекція різноманітна й охоплює різні аспекти побуту населення с. Старосілля: техніку виробництва господарчих виробів, оброблення деревини та органічних матеріалів, зберігання харчових продуктів; виготовлення одягу та догляд за ним, особисті засоби гігієни (зокрема, засоби догляду за волоссям), прання білизни; лови птахів, полювання на звірів, знешкодження мишей та щурів; бджільництво; догляд свійських тварин; хліборобське знаряддя; хатне начиння та меблі; транспортні засоби (вози, сани, човни); виховання та догляд за дітьми, народна медицина тощо.

Всі експонати етнографічної колекції А. Онищука через їхню значну кількість неможливо згадати в одній публікації. Тому автори вирішили обмежитися описом 28 предметів.

1. Дерев'яна ступова мишодавка для знищення гризунів. Експедиція А. Онищука 1922 р. Інв. № Е–379¹⁸. Опубліковано в «Науковому віснику Національного музею історії України» (2019)¹⁹ (рис. 1).

12 Цалик С. Блог історика: 1927 рік. Самогубство Данила Щербаківського / [Електронний ресурс]: BBC NEWS Україна. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-40171390> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

13 Нестуля О. О., Везомська С. Ж. Федір Людвигович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. – Полтава: РРВ ПУСКУ, 2008 / [Електронний ресурс]: Забута спадщина. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/569.html> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

14 Білокінь С. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка / [Електронний ресурс]: Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України. – Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html> (дата звернення: 13.09.2019). – Назва з екрана.

15 Білокінь С. Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка...

16 Крайній І. Вказ. праця.

17 Маньковська Р. В. Кабінет антропології та етнології імені Ф. Вовка при ВУАН // Енциклопедія історії України. – Т. 4: Ка- Ком / Редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наукова думка, 2007. – 528 с.: іл. / [Електронний ресурс]: Інститут історії України НАН України. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kabinet_antropologii (дата звернення: 13.09.2019). – Назва з екрана.

18 НМІУ. – Інвентарна книга «Етнографія». – Т. 1. – Інв. № Е–379.

19 Шаповал С. М., Ковальова Н. М. Ступові мишодавки (мишоловки) з фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Київ, 2019. – С. 183–193 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://visnyk.nmiu.com.ua> (дата звернення: 04.09.2019). – Назва з екрана.

2. Дерев'яний гребінь для чесання конопель. Експедиція А. Оніщука 1923 р. Інв. № Е–99. Довжина – 68 см, найбільша ширина – 28 см. Верхня частина широка, з нарізними зубцями. Гребінь звужується донизу, переходячи в руків'я. За свідченням дослідниці с. Старосілля, етнографа Н. Заглади, у селі прями льон і коноплі “із гребня”, закріпленого в отворі, зробленому в ослоні чи лаві²⁰. У своїй роботі вона згадує ідентичний гребінь²¹ (рис. 2).

3. Дерев'яний “гімер” для підвішування казанка над багаттям. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–195²². Для його виготовлення використовували тонкий стовбур із бічною гілкою. Довжина основи – 58 см, довжина гілки із зарубкою для підвішування казанка – 45 см. За свідченням Н. Заглади, в с. Старосілля на такому дрючку, вбитому в землю, підвішували над вогнем казанок²³ (рис. 3).

4. “Гвор” – рибальське приладдя, яким виганяють рибу зі схованок. Експедиція А. Оніщука 1922 р.²⁴. Інв. № Е–248. Зроблений із довгої жердини, на одному кінці якої закріплено дерев'яний видовбаний дзвін, яким у воді лякають рибу. Ширина внизу – 13 см, довжина – 78 см. Подібтій “гвор” описує Н. Заглада²⁵ (рис. 4, 5).

5. “Морда” – рибальське приладдя для лову риби в ополонці. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–303²⁶. Довжина – 133 см, довжина ємності для риби – 84 см, ширина в активній частині – 29 см. “Морду” опускали в ополонку, яку прикривали хмизом та соломою. Риба, що відчувала кисневий голод внаслідок замерзання води, чуючи свіже повітря, підпливала до ополонки й потрапляла до пастки²⁷ (рис. 6).

6. Пішня – рибальське приладдя для пробивання ополонки: дерев'яний держак із залізним вістрям. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–323²⁸. Довжина – 149 см, довжина вістря – 53 см (рис. 7).

7. Сапа – обтесана палиця із прикріпленою трикутною залізною пластиною. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–560²⁹. Довжина – 113 см, ширина залізної частини – 20 см. Такими сапами, за свідченням Н. Заглади, підгортали картоплю та пололи бур'яни³⁰ (рис. 8).

8. Дерев'яний круглий ослон для використання в хаті та корівнику, на рибалці. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–732³¹. Висота – 33 см, діаметр сидіння – 38 см. Ослон виготовлено зі стовбура дерева з розгалуженими гілками, що правлять за ніжки (рис. 9, 10).

9. Дерев'яний рамковий вулик у вигляді скрині із двосхилим віком та 20 дерев'яними рамками всередині. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–416³². Висота – 81 см, довжина – 96 см, ширина – 44 см (рис. 11).

10. Дерев'яне коромисло. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–738³³. Довжина – 135 см, ширина – 7 см, ширина плечей – 6,5 см. Вигнуте у формі дуги, посередині звужене, на кінцях – зарубки для дужки відра. Подібні коромисла використовувались для транспортування білизни до місця її прання, перенесення води у відрах, молока – у глечиках та гною – в кошиках (рис. 12).

11. Дерев'яні довбані ночви. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–756³⁴. Довжина – 86 см, ширина – 30 см, заглиблення – 13,5 см. За свідченням Н. Заглади, в таких ночвах купали немовлят³⁵.

12. Дерев'яний візок для навчання дітей ходити. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–755³⁶. Довжина – 49,5 см, висота – 46 см, ширина – 34 см. Н. Заглада наводить малюнок візочка, ідентичного тому, що зберігається у фондах НМІУ³⁷: дитина, коли вчилася ходити, тримаючись рученятами за рамку на дерев'яних коліщатах, звикала утримувати рівновагу; масивні широкі коліщата не дозволяють візочку перекидатися (рис. 13).

13. Дерев'яна “сидячка” з ручкою вгорі для навчання дітей сидіти. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–750³⁸. Довжина – 44 см, висота – 37 см, ширина – 26 см. Н. Заглада повідомляє, що, привчаючи дитину сидіти, використовували “сидячки”, видовбували з вербової колоди, лишаючи дно та вирубуючи у стінці отвір, щоб ніжки посадженої в “сидячку” дитини вільно звисали. Спереду, де прорізана стінка, робили дві дірки, в які встромляли цурпалочку, щоб дитина не випала з “сидячки”³⁹ (рис. 14).

14. Дерев'яна “стоячка” для навчання дітей стояти. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–754⁴⁰. Довжина вгорі – 41 см, довжина внизу – 50 см, висота – 33 см, ширина угорі – 33 см, ширина унизу – 34 см. Н. Заглада так описала стоячку,

20 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 21.

21 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–99.

22 Там само. – Інв. № Е–195.

23 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 16.

24 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–248.

25 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 38.

26 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–303.

27 Заглада Н. Вказ. праця. – Вступ.

28 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–323.

29 Там само. – Інв. № Е–560.

30 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 48.

31 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–732.

32 Там само. – Інв. № Е–416.

33 Там само. – Інв. № Е–738.

34 Там само. – Інв. № Е–756.

35 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 55.

36 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–755.

37 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 58.

38 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–750.

39 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 56–57.

40 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–754.

ідентичну наявній у фондах НМІУ: “Коли дитина стає дужча і сидить без допомоги сидячки, її привчають стояти. М’язи ніг ще не досить розвинені, дитині треба допомогти. Для цього є інший прилад – так звана стоячка: дві дошки, зв’язані разом чотирма кілками так, щоб горішня дошка сягала дитині попід пахи. У горішній дошці прорізують посередині круглу дірку і туди становлять дитину; вона стоїть на спідній дошці, спираючись ручками на горішню дошку. М’язи ніг кріпляють і з часом дитина стоїть сама без цієї опори⁴¹” (рис. 15, 16).

15. Дерев’яна “ходячка” для навчання дітей ходити. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–752. Висота – 164 см, довжина поперечки – 47 см⁴². Складається з дерев’яного стовпа, в нижній частині якого просвердлено отвір, у який, перпендикулярно стовпу, вставлена поперечка із двома отворами, в які протягнена дуга з лози. Поперечка прикріплена до вертикального дрючка на такій відстані, щоб дужка охоплювала дитину під пахвами. Спідній кінець дрючка (гостро затесаний або завершений залізним вістряем) ставили в ямку в долівці, а верхній край прикріплювали дужкою до сволака – розміщеної під стелею балки. Дитину ставили у дужку, “...ходячка повертається навколо себе і, таким чином, дитина ходить кругом, підтримувана цим приладом. Коли ніжки стомиться, дитина наляже грудьми на поперечку або повисне, спираючись під пахами на дужку, й відпочине⁴³” (рис. 17).

16. Дерев’яні “ходулі”. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–762⁴⁴. Довжина – 172 см і 148 см, довжина тримача ступні – 16 см. Зроблені із двох дрючків із сучками, обплетених лозою так, щоб утворилась сходинка. За свідченням Н. Заглади, у Старосілля “...по пісках та затоплених місцях пастухи ходять на дибах-ходулях⁴⁵” (рис. 18, 19).

17. Кошик, плетений із лози. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–211⁴⁶. Довжина – 34 см, висота без ручки – 23 см. З круглим дном та широкими краями. За свідченням Н. Заглади, селяни с. Старосілля для власних потреб плели кошики з неочищеної від кори лози, в той час як з очищеного від кори пруття виготовляли вироби на продаж⁴⁷ (рис. 20, 21).

18. “Драчка” – знаряддя для обдирання кори з лози. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–203⁴⁸. Довжина – 45 см. Зроблена з палички, з одного кінця загостреної, з другого – розщепленої. Гострим кінцем кору надривали, розщепленим – знімали зі стовбура. “Драчку” також використовували для тесання брусів, аби вони щільно прилягали один до одного⁴⁹ (рис. 22).

19. Залізний різець з круглою дерев’яною ручкою для виготовлення дерев’яних ложок. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–226⁵⁰. Довжина – 20 см, довжина залізної частини – 5,5 см. Від ручки різець – рівний, на кінці загнутий дугою (рис. 23).

20. Дерев’яний циркуль. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–217⁵¹. Довжина – 29,5 см, ширина в складеному вигляді – 5 см. Зроблений із зігнутої удвоє тонкої ліщинової палички з залізними “чолками” на кінцях. На $\frac{2}{3}$ висоти просвердлені наскрізні отвори, крізь які простромлено дерев’яний кілок. У місці згину товщина палички зрізана, щоб циркуль міг складатися. Н. Заглада зазначає, що такі циркулі використовували при роботі з деревиною⁵² (рис. 24).

21. Дерев’яний “сполик” для виливання води з човна. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–307⁵³. Довжина – 29 см, ширина – 17,5 см, довжина ручки – 9,5 см. У формі лопатки з високими краями та ручкою. Н. Заглада повідомляє, що в кожному човні у с. Старосілля було весло, ослінчик для рибалки та “сполик”, щоб черпати воду⁵⁴ (рис. 25).

22. Рогова “соска-ріжок” для годування дітей. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–745⁵⁵. Довжина – 29 см, ширина вгорі – 5 см. Виготовлений з рогу, до обрізаного кінця якого прив’язана торбинка-соска. Н. Заглада зазначала, що у Старосілля “...немовлят годують груддю або коров’ячим молоком, налитим у ріжок-соску. Коли дитина підросте й уміє сидіти, її годують із дерев’яної мисочки, щоб не розбилася, коли її, буває, дитина кине⁵⁶” (рис. 26).

23. Дерев’яний замок-засувка для дверей сіней. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–768⁵⁷. Довжина – 25 см, ширина – 7 см. У вигляді прямокутної рамк із зубцями. Н. Заглада повідомляє, що у с. Старосілля “...двері були на дерев’яному бігуні, укріпленому вгорі й низу. Надвірні двері мали дерев’яний замок, що замикалися дерев’яним або залізним ключем. Окрім замка, одвірок дверей мав дві завертки: одну з ручкою, щоб повертати, коли відчиняють двері знадвору, другу – глуху, прибиту кілком нерухомо: нею зачиняли двері зсередини на ніч⁵⁸” (рис. 27).

24. Ріг для захисту корів від відьомських чарів. Експедиція А. Оніщука 1922 р. Інв. № Е–899⁵⁹. Довжина – 10 см, ширина основи – 4 см. У верхній частині висвердлено отвір, до якого клали якийсь предмет, освячений в церкві. Такий ріг

41 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 56–57.

42 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–752.

43 Там само. – Інв. № Е–211.

44 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 56–57.

45 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–762.

46 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 54.

47 Там само. – С. 19.

48 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–203.

49 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 28.

50 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–226.

51 Там само. – Інв. № Е–217.

52 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 19.

53 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–307.

54 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 41.

55 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–745.

56 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 58.

57 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–768.

58 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 26.

59 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–899.

є свідченням віри селян у злі сили, які можуть занапастити корову – годівницю родини. Якщо в хаті, де були ікони, загрози з боку нечистої сили зводилися нанівець, у корівнику та на пасовищі існувала ймовірність наврочення. Тому на шию корові у торбинці чіпляли такий ріг-оберіг (рис. 28).

25. Камінь від “порухи”⁶⁰ у формі бублика, яким розтирали хворі місця. Експедиція А. Онищука 1922 р. Інв. № Е–897⁶¹. Діаметр – 2,5 см (рис. 29).

26. Дерев’яна довбана циліндрична ємність з припасованою кришкою для зберігання сала. Експедиція А. Онищука 1922 р. Інв. № Е–711⁶². Висота – 13 см, діаметр – 19 см. Такі діжечки з їжею брали на рибалку та в мандрівку (рис. 30, 31).

27. Дерев’яний ківш для борошна. Експедиція А. Онищука 1922 р. Інв. № Е–1378⁶³. Довжина – 47 см, висота – 8,5 см, довжина ручки – 13 см. Н. Заглада повідомляє, що у Старосіллі “...з дрібного дерев’яного посуду роблять ковганки, ложки, ополоники, ваганки, ковші, миски, блюда, мірки, тарілки, лопати”⁶⁴. Експонувався у Кабінеті антропології та етнології ім. Ф. Вовка⁶⁵ (рис. 32).

28. Дерев’яний ополоник для рідких страв. Експедиція А. Онищука 1922 р. Інв. № Е–1413⁶⁶. Довжина – 42 см, довжина черпака – 15,5 см, ширина черпака – 11 см. Н. Заглада повідомляє, що такими ополониками з горщика черпали борщ або кашу⁶⁷ (рис. 33).

Зібрана науковцем-етнографом А. І. Онищуком унікальна, багатогранна та різноманітна колекція, що зберігається у фондах НМІУ, потребує наукового дослідження і популяризації як етнографічного, історичного та культурного джерела вивчення життя і побуту українського народу XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокінь С. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка / [Електронний ресурс]: Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України. – Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html> (дата звернення: 13.09.2019). – Назва з екрана.

2. Білокінь С. Скасування Музею України / [Електронний ресурс]: Сергій Білокінь (Київ). Персональний сайт історика України. – Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Potocky/1930th/MuseumElimination.html> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

3. Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля) // ВУАН. Провідник по Музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – Київ, 1930. – 78 с.

4. Крайній І. Етнограф без чобіт як різновид “ворогів народу” / [Електронний ресурс]: Україна молода. – Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1815/169/64403/> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

5. Майко І. Не викидайте старі записники / [Електронний ресурс]: Україна молода. – Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1890/171/67196/> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

6. Маньковська Р. В. Кабінет антропології та етнології імені Ф. Вовка при ВУАН // Енциклопедія історії України. – Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наукова думка, 2007. – 528 с.: іл. / [Електронний ресурс]: Інститут історії України НАН України. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kabinet_antropologii (дата звернення: 13.09.2019). – Назва з екрана.

7. Національний музей історії України. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – №№ 1–1044.

8. Національний музей історії України. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 2. – №№ 1045–1798.

9. Нестуля О. О., Везомська С. Ж. Федір Людвигович Ернст і його щоденник “Художній відділ” 1925–1933 рр. – Полтава: РРВ ПУСКУ, 2008 / [Електронний ресурс]: Забута спадщина. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/569.html> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

10. Одовічук Я. Фотографії австро-угорських військовослужбовців / [Електронний ресурс]: Military Ukraine. Воєнно-історичний форум. – Режим доступу: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=2&t=10532&p=268761&hilite=%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87%D1%83%D0%BA#p268761> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

11. Онищук Антін / [Електронний ресурс]: Хата-читальня Прикарпаття. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/xatachytalnya1/onisuk-antin> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

12. Онищук Антін Іванович / [Електронний ресурс]: Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Онищук_Антін_Іванович (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

13. Онищук А. Останки первісної культури у гуцулів. – Т. XV. – Львів: Етнографічна комісія НТШ, 1912 / [Електронний ресурс]: Електронна бібліотека “Культура України”. – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=1049> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

14. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) // Україна

60 Поруха – хвороба, обумовлена втратою рухливості (радикуліт); могла виникнути від тяжкої фізичної праці.

61 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 1. – Інв. № Е–897.

62 Там само. – Інв. № Е–711.

63 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 2. – Інв. № Е–1378.

64 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 20.

65 Там само. – С. 52.

66 НМІУ. – Інвентарна книга “Етнографія”. – Т. 2. – Інв. № Е–1413.

67 Заглада Н. Вказ. праця. – С. 52.

Модерна. – Ч. 2–3. – Львів, 1999. – С. 132–193.

15. Українська (Русько-українська) радикальна партія / [Електронний ресурс]: Електронна бібліотека України. – Режим доступу: <https://uateka.com/uk/article/society/heritage/1264> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

16. Цалик С. Блог історика: 1927 рік. Самогубство Данила Щербаківського / [Електронний ресурс]: BBC NEWS Україна. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-40171390> (дата звернення: 02.09.2019). – Назва з екрана.

17. Шаповал С. М., Ковальова Н. М. Ступові мишодавки (мишоловки) з фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. – Випуск 4. – Київ, 2019. – С. 183–193 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://visnyk.nmiu.com.ua> (дата звернення: 04.09.2019). – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Bilokin S. Vseukrainskyi istorychnyi muzei im. T. Shevchenka / [Elektronnyi resurs]: Serhii Bilokin (Kyiv). Personalnyi sait istoryka Ukrainy. – Rezhym dostupu: <https://www.s-bilokin.name/Personalialia/Ernst/Museums/HistoricalMuseum.html> (data zvernennia: 13.09.2019). – Nazva z ekrana.

2. Bilokin S. Skasuvannia Muzeiu Ukrainy / [Elektronnyi resurs]: Serhii Bilokin (Kyiv). Personalnyi sait istoryka Ukrainy. – Rezhym dostupu: <https://www.s-bilokin.name/Personalialia/Potocky/1930th/MuseumElimination.html> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

3. Zhlada N. Viddil monohrafichnoho doslidzhennia sela (selo Starosillia) // VUAN. Providnyk po Muzei antropologii ta etnologii im. Hv. Vovka. – Kyiv, 1930. – 78 s.

4. Krainii I. Etnohraf bez chobit yak riznovyd “vorohiv narodu” / [Elektronnyi resurs]: Ukraina moloda. – Rezhym dostupu: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1815/169/64403/> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

5. Maiko I. Ne vykydaite stari zapysnyky / [Elektronnyi resurs]: Ukraina moloda. – Rezhym dostupu: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1890/171/67196/> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

6. Mankovska R. V. Kabinet antropologii ta etnologii imeni F. Vovka pry VUAN // Entsyklopediia istorii Ukrainy. – T. 4: Ka-Kom / Redkol.: V. A. Smolii ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – Kyiv: Naukova dumka, 2007. – 528 s.: il. / [Elektronnyi resurs]: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://www.history.org.ua/?termin=Kabinet_antropologii (data zvernennia: 13.09.2019). – Nazva z ekrana.

7. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. – Inventarna knyha “Etnohrafiia”. – T. 1. – №№ 1–1044.

8. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. – Inventarna knyha “Etnohrafiia”. – T. 2. – №№ 1045–1798.

9. Nestulia O. O., Verezomska S. Zh. Fedir Liudvyhovych Ernst i yoho shchodenyk “Khudozhnii viddil” 1925–1933 rr. – Poltava: RRV PUSKU, 2008 / [Elektronnyi resurs]: Zabuta spadshchyna. – Rezhym dostupu: <http://lostart.org.ua/ua/research/569.html> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

10. Odovychuk Ya. Fotohrafi avstro-uhorskykh viiskovosluzhbovtiv / [Elektronnyi resurs]: Military Ukraine. Voinno-istorychnyi forum. – Rezhym dostupu: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=2&t=10532&p=268761&hilit=%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87%D1%83%D0%BA#p268761> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

11. Onyshchuk Antin / [Elektronnyi resurs]: Hata-chyhtalnia Prykarpattia. – Rezhym dostupu: <https://sites.google.com/site/xatachyhtalnia1/onisuk-antin> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

12. Onyshchuk Antin Ivanovych / [Elektronnyi resurs]: Vikipediia. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Onyshchuk_Antin_Ivanovych (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

13. Onyshchuk A. Ostanky pervisnoi kultury u hutsuliv. – T. XV. – Lviv: Etnohrafichna komisiia NTSh, 1912 / [Elektronnyi resurs]: Elektronna biblioteka “Kultura Ukrainy”. – Rezhym dostupu: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=1049> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

14. Pavlyshyn O. Orhanizatsiia tsvyilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad–hruden 1918 roku) // Ukraina Moderna. – Ch. 2–3. – Lviv, 1999. – S. 132–193.

15. Ukrainka (Rusko-ukrainska) radykalna partiia / [Elektronnyi resurs]: Elektronna biblioteka Ukrainy. – Rezhym dostupu: <https://uateka.com/uk/article/society/heritage/1264> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

16. Tsalyk S. Bloh istoryka: 1927 rik. Samohubstvo Danyla Shcherbakivskoho / [Elektronnyi resurs]: BBC NEWS Ukraina. – Rezhym dostupu: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-40171390> (data zvernennia: 02.09.2019). – Nazva z ekrana.

17. Shapoval S. M., Kovalova N. M. Stupovi myshodavky (mysholovky) z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy // Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats. – Vyp. 4. – Kyiv, 2019. – S. 183–193 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://visnyk.nmiu.com.ua> (data zvernennia: 04.09.2019). – Nazva z ekrana.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Дерев’яна ступова мишодавка для знищення гризунів. Інв. № Е–379.

Рис. 2. Дерев’яний гребінь для чесання конопель. Інв. № Е–99.

Рис. 3. Дерев’яний “гімер” для підвішування казанка над багаттям. Інв. № Е–195.

Рис. 4, 5. Дерев’яний “твор” – рибальське приладдя, яким виганяють рибу зі схованок. Інв. № Е–248.

Рис. 6. “Морда” – рибальське приладдя для ловіння риби в ополонці. Інв. № Е–303.

Рис. 7. Пішня – рибальське приладдя для пробивання ополонки. Інв. № Е–323.

Рис. 8. Сапа. Інв. № Е–560.

Рис. 9, 10. Дерев’яний ослон. Інв. № Е–732.

Рис. 11. Дерев'яний рамковий вулик. Інв. № Е-416.

Рис. 12. Дерев'яне коромисло. Інв. № Е-738.

Рис. 13. Візок дитячий. Інв. № Е-755.

Рис. 14. Дерев'яна "сидячка" для навчання дітей сидіти. Інв. № Е-750.

Рис. 15, 16. Дерев'яна "стоячка" для навчання дітей стояти. Інв. № Е-754.

Рис. 17. Дерев'яна "ходячка" для навчання дітей ходити. Інв. № Е-752.

Рис. 18, 19. Дерев'яні "ходулі". Інв. № Е-762.

Рис. 20, 21. Кошик, плетений з лози. Інв. № Е-211.

Рис. 22. "Драчка" – знаряддя для обдирання кори. Інв. № Е-203.

Рис. 23. Різець для виготовлення дерев'яних ложок. Інв. № Е-226.

Рис. 24. Дерев'яний циркуль. Інв. № Е-217.

Рис. 25. "Сполик" для виливання води з човна. Інв. № Е-307.

Рис. 26. Соска-ріжок з рогу для годування дітей. Інв. № Е-745.

Рис. 27. Замок-засувка до дверей сіней. Інв. № Е-768.

Рис. 28. Ріг для захисту корів від відьомських чарів. Інв. № Е-899.

Рис. 29. Камінь від "порухи". Інв. № Е-897.

Рис. 30, 31. Дерев'яна скринька для сала. Інв. № Е-711.

Рис. 32. Дерев'яний ківш для борошна. Інв. № Е-1378.

Рис. 33. Дерев'яний ополоник. Інв. № Е-1413.

Рис. 34. А. Онищук у австрійському війську під час Першої світової війни.

Рис. 35 – 36. Село Черник (кол. Зелениця) Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. Сучасні світлини.

Рис. 37. Школа в с. Черник (кол. Зелениця) Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. Сучасна світлина.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 5

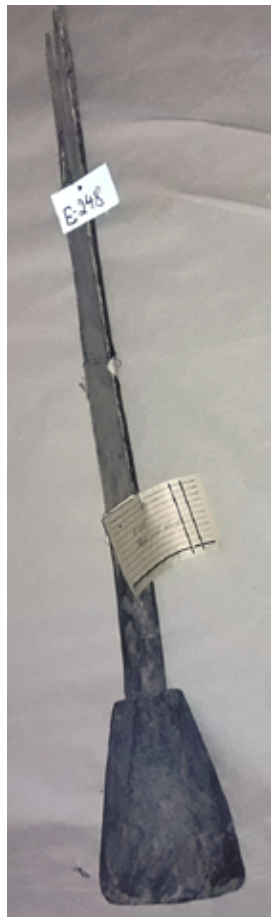

Рис. 4, 6, 7

Рис. 9, 10

Рис. 8

Рис. 11

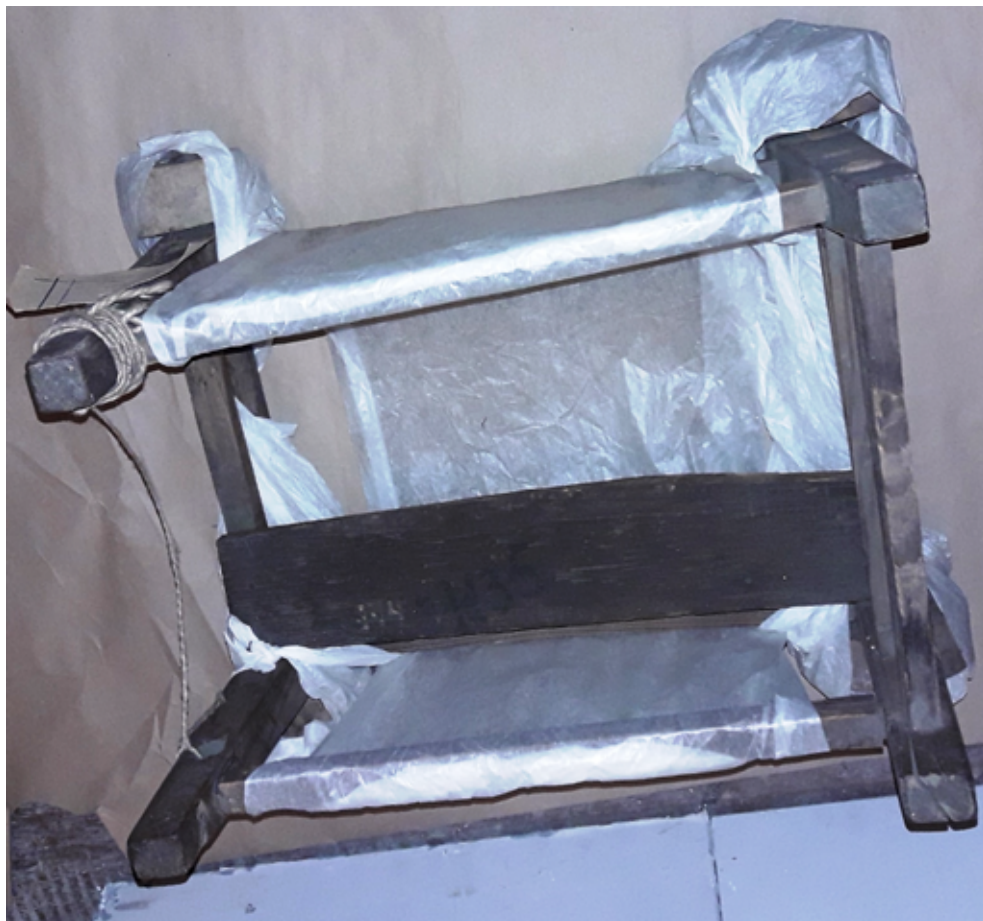

Рис. 13, 14

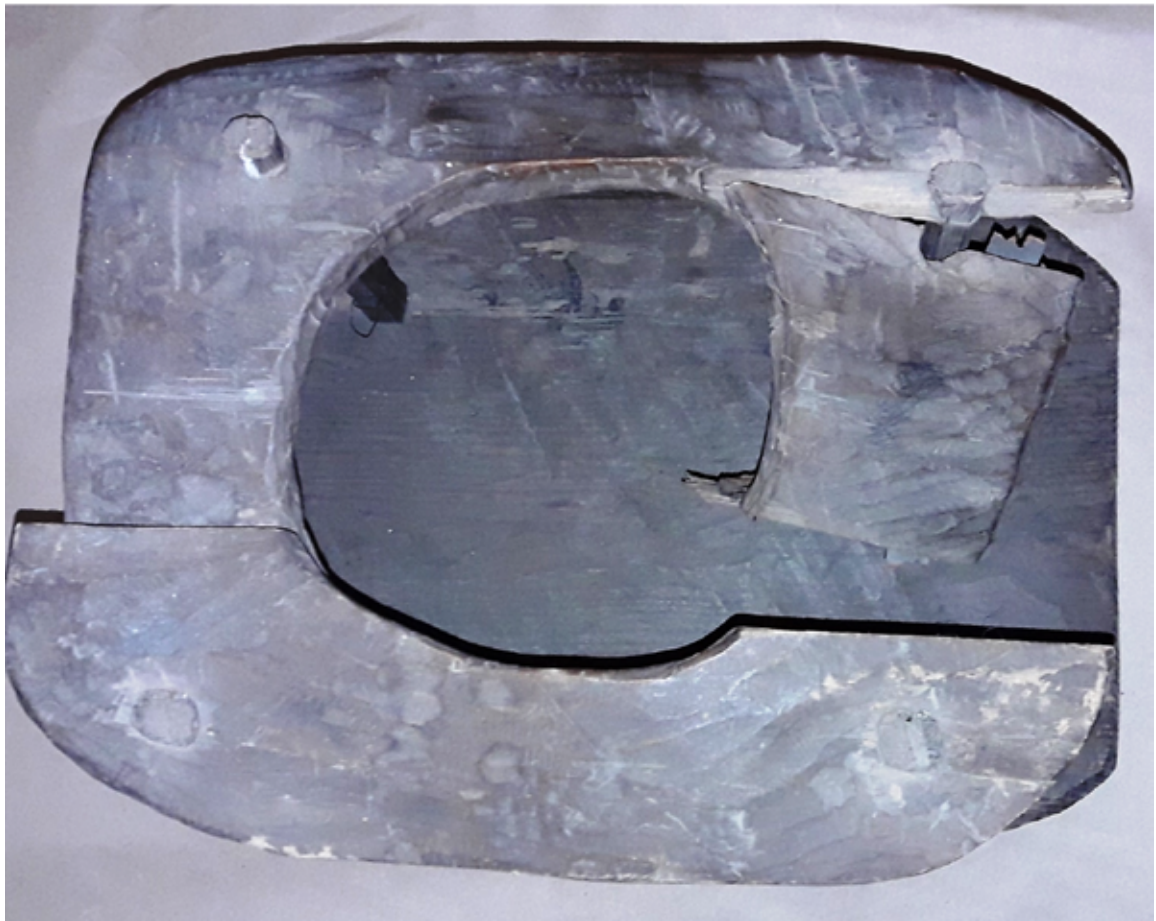

Рис. 15, 16

Рис. 12

Рис. 17

Рис. 24

Рис. 18, 19

Рис. 22, 23

Рис. 35, 36, 37

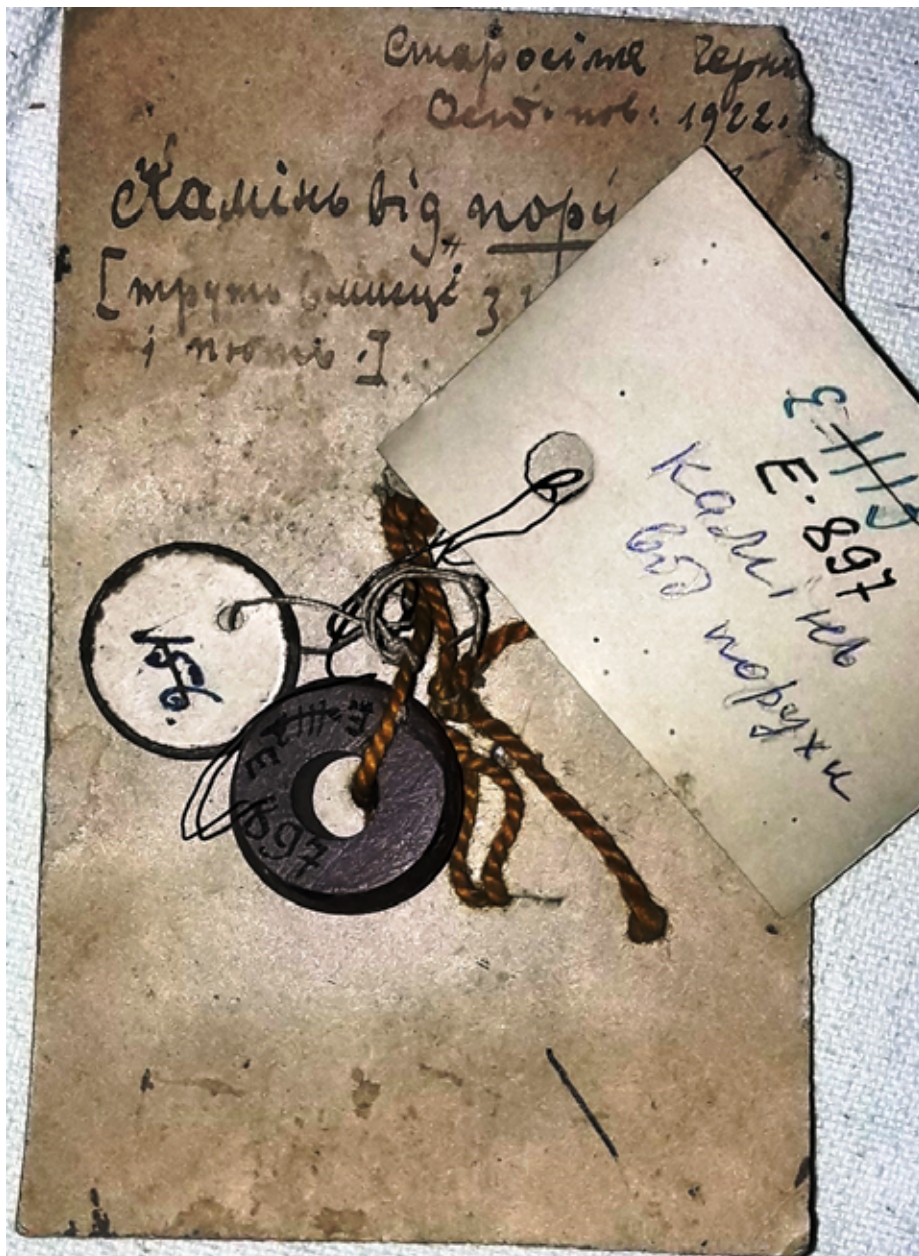

Рис. 28, 29

Рис. 30, 31

ПЕРЛИНИ СЕЛА

Християнсько-екологічна школа

Християнсько-екологічна школа приміщенні Черніківського природоохоронного науково-дослідницького відділення природного заповідника «Горганя», створена в рамках Міжнародного проекту «Збереження та сталого використання природних ресурсів Українських Карпат», профінансованого урядом Норвегії та підтриманого Всесвітнім фондом природи...

Історико-етнографічний музей села Чернік

Створений в 2002 році до 100-річчя заснування школи та 120-ї річниці з дня народження першого народного вчителя А. Омищука. Функціонує на громадських засадах. В експозиції музею - понад 200 експонатів, з них близько 100-оригінальних. Особливо висвітлені історія церкви та школи. Є розділ, присвячений крисянам - учасникам визвольних змагань.

Кривка грома

КРИВКА ГРОМА - місце періодичних відвідувань крисянами, які щорічно вшановують пам'ять загиблих

Знаходиться на схилі гори Березовка, що на території Зеленської сільської ради. В 1954 році, через 9 років після закінчення Другої світової війни, тут загинули, але не здалися енкаведистам ті, хто до останку зі зброєю в руках борюва за незалежну Україну - командир четвертої воєнної округи "Говерля" УПА "Захід" - Микола Твердохліб - псевдо "Грім" - і його дружина Ольга Герасимович.

Природний заповідник «Горганя»
вул. Комарова, 7, м. Надарна 78405 Івано-Франківська область
e-mail: forpaznu@terra.ua tel: (03475) 2 04 83

Виготовлення стендів профінансовано урядом Норвегії та підтримано Всесвітнім фондом природи в рамках міжнародного проекту «Збереження та сталого використання природних ресурсів Українських Карпат»
Stands financed by Norwegian Government and supported by WWF (Project UA00043
Protection and sustainable use of natural resources in the Ukraine Carpathians)

Автори: Кисляк Василь, Лахва Світлана, Кравчук Людмила

Рис. 34

Рис. 36, 37